

Déri Balázs

Omne donum perfectum. A Nagyobbik Szent István- legenda liturgikus-bibliai idézetei

Thoroczkay Gábor középkortörténész kutatástörténeti-historiográfiai tanulmánya, amely a XII. századi Ernst-kódex hasonmás kiadása — a pannonhalmi Szent Márton-év

Déri Balázs (Budapest) zenetudós, klasszika-filológus, középkorkutató, az ELTE BTK Latin Tanszékének tanszékvezető egyetemi tanára és Vallástudományi Központjának igazgatója.

egyik fontos tudományos eredménye — kísérőkötetében¹ nemrég jelent meg, arra sarkallt, hogy egy néhány éve elhangzott előadás² kidolgozásával máris igyekezzem a magam részéről is megvilágítani korai legendáink irodalmi értékeit.

A nevezett kódex első, terjedelmesebb fele Sulpicius Severus IV. századi keresztény író Szent Márton életét különböző műfajokban bemutató írásai (az ún. „Martinellus”-hagyomány) mellett néhány, a szentről szóló kisebb szöveget tartalmaz, majd ezután következik első, szent királyunk Nagyobbik és Kisebbik legendája, s a kódexet jelenlegi formájában egy, talán helykitöltésre szánt kolostorépítési értekezés zárja. A Mártonról szóló írások a késő ókori hagiográfiai irodalom eme jeles szövegcsoportja magyarországi jelenlétét dokumentálják, a kódex két Szent István-legendája azonban, mint azt a becses könyv első, részleges közreadója, Varjú Elemér fölismerete,³ e legendák legkorábbi fennmaradt szövegét tartalmazza. Noha a kódex két nagy tartalmi egysége azt sugallhatná, hogy az Ernst-kódex keletkezését a pannonhalmi scriptoriumhoz kössük, a joggal óvatos kodikológiai kutatás egyelőre csak a magyarországi eredetet tartja elég nagy bizonyossággal kijelenthetőnek.⁴

Thoroczkay Gábor alapos munkája fölment az alól, hogy előszámláljam az István-legendák közül legkorábbinak tartott Nagyobbik legenda⁵ datálására, szöveges forrásaira, nyelvi-stilisztikai megformáltságára vonatkozó szakirodalmi megállapításokat, s csak a címben megjelölt témával foglalkozom.

¹ *Ernst-kódex* (OSZK, Cod. Lat. 431). [I.] Hasonmás kiadás. [II.] Tanulmánykötet (szerk. Déri Balázs). Országos Széchényi Könyvtár — Pannonhalmi Főapátság, Budapest — Pannonhalma 2016. A kísérőkötet tanulmányai: MADAS Edit: „Az Ernst-kódex leírása”, 11–21; DEJCSICS Konrád: „Az Ernst-kódex hagiográfiai írásai Szent Márton életéről”, 22–50; THOROCZKAY Gábor: „Szent István legendái a 19–20. századi tudományos kutatások fényében”, 51–84; DÉRI Balázs: „Az Ernst-kódex Szent Mártonról szóló írásainak latin szövege”, 85–90; SZOVÁK Kornél: „A kódex szövegének helye az István-legendák hagyományozódás-történetében”, 91–99.

² „Pulchritudo est splendor veritatis”, konferencia Dobszay László születésnapjának előestéjén 2014. február 1-jén a FUGA Budapesti Építészeti Központban.

³ *Legendae sancti regis Stephani. Szent István király legendái. A legrégebbi kézirat alapján az Ernst-kódex hasonmásával.* Közrebocsájtotta, fordította és magyarázta VARJÚ Elemér. Budapest 1928.

⁴ Ld. MADAS Edit tanulmányát (1. jz.) 15.

⁵ THOROCZKAY (1. jz.) 67–69.

Középkori szövegek Biblia-idézésével az idézés tényének megállapításán túl általában nem szoktak foglalkozni, azonban mikrofilológiai jellegű forrásfeltáró kutatásaimnak —illetve a források közvetítésének megértését célzó emlékezet-technológiai, valamint a forrásoknak mint hipotextusoknak az adott művek intertextuális rendszerében való működését vizsgáló irodalmi-irodalomelméleti tanulmányaimnak— éppen ez a tárgya: a talán túl egyértelműnek tekintett és ezért figyelemre sem méltatott bibliai idézetek pusztá számbavételén túl azok (igen sokszor) liturgikus szövegekként való közvetítettsége. Egyáltalán, azt kíséreltem megérteni, hogy a bibliai, liturgikus-bibliai (és ezektől nehezen elválaszthatóan a színtisztán liturgikus) szövegek kiválasztása véletlenszerű volt-e a régiségben, vagy megragadható okai is voltak, s ezek ismerete hordoz-e valami többletjelentést, valamint hogy az ezeket befogadó —olvasó, felolvasó, éneklő, ill. hallgató— közeg hogyan és egyáltalán értette-e őket? Mindezek megértése a szövegek legáltalánosabb értelemben vett irodalmiságának és ennek részeként az autoritásokat fölhasználó retorikusságának, „mindenki” vagy éppen kevesek által ismert szövegek egyedi felhasználásának, parafrazeálásának, centonizálásának, intertextuális „játékba hozásának” leírásához segíthet.

Tanulmányom, melynek elméleti alapjait korábban igyekeztem megvetni, majd finomítani, miközben több kora középkori magyarországi latin szövegen kipróbáltam,⁶ remélhetőleg igazolja is Thoroczkay Gábor sejtését: „Új eredmények bizonyítják a liturgikus szövegek felhasználása és az antik reminiscenciák azonosítása kapcsán várhatók még a jövőben.” A most bemutatandó szövegek liturgikusak és egyben késő antikok is.

Az alábbiakban három csoportba sorolom a bibliai idézeteket:⁷

1) A keresztény biblikus-vallásos nyelvezethez tartozó, —bár eredetileg a Bibliából vett— néhány szavas szófordulatok vagy egyes szavak, melyek közül egyesek a Bibliában is több helyen, ezért egy adott hellyel nem azonosíthatóan fordulnak elő; ezek voltaképpen nem tekintendőek idézeteknek.

2) Nem egyértelműen liturgikus közvetítésű bibliai helyek, tehát nem évről-évre (vasárnapokon, ünnepeken), hetente vagy alkalmanként (pl. halotti szertartásban) visszatérő, ismert perikópák (felolvasásra kijelölt szövegrészletek; ide értve a matutínium szentírási olvasmányait is), ill. énektételek szövegei; nem kötött használatukra (és emiatt kevésbé ismert voltukra) a bibliai hely megnevezése is utalhat (pl. „az evangélium mondja”).

A matutínium (éjszakai virrasztó zsoltosma) *scriptura occurrens* szerinti olvasásának XI. század végi hazai rendjét, ti. hogy az egyházi év adott időszaka-

⁶ Először: DÉRI Balázs: „Három liturgikus tétel Szent István *Intelmeiben*”, *Irodalomtörténeti Közlemények* CXIV (2010) 3–16. Továbbá Uő: „Idézet, parafrázis és társaik – valamint az irodalmi nyilvánosság”, in Kelemen Pál, Kozák Dániel, Kulcsár Szabó Ernő, Molnár Gábor Tamás: *Filológia – nyilvánosság – történetiség*. Ráció Kiadó, Budapest 2011. 23–37; valamint több tanulmány e folyóiratban.

⁷ Korábbi áttekintő tipológiai kísérlet tőlem: „P. magister gestájának bibliai-liturgikus idézetei I.”, *Magyar Egyházzene* XIX (2011/2012) 33–38, különösen 36–38.

kában teljes egészében vagy válogatva olvasták-e az adott könyvet, nem ismerjük pontosan. Noha tehát a folyamatos olvasásban elvileg szinte a teljes Biblia sorra került, így a művelt, klerikus közösség számára ismertnek tételezhetnénk föl, a legkorábbi fennmaradt (XIII. századi) hazai források tanulságait (bizonyosan joggal) „visszakeltezve” és az általános európai gyakorlatot figyelembe véve valószínűsíthetjük,⁸ hogy a matutíniumot rendszeresen végző „átlagos” műveltségű középkori ember sem „minden” részt hallott-ismert. De egy kiemelkedő műveltségű klerikusnak sem volt egyforma rangú a Biblia teljes szövege!⁹ Tapasztalaton alapuló (néha vitatható) megfontolásokkal valószínűsítjük azt, hogy az adott idézet a 2) vagy a 3) csoportba sorolható-e.

3) Bibliai-liturgikus szövegek, vagyis az egyházi év adott helyén vagy alkalmakkor vissza-visszatérő perikópák, énektételek; a bibliai forrásra általában ilyenkor nincs külön utalás — bizonynyal az ismertség miatt sem. Egyértelműen jól ismert szövegek esetén is előfordul azonban idézetre való nyílt utalás, ami ugyanúgy lehet bibliai stíluselem (vö. az Újszövetségben az ószövetségi idézeteket bevezető „hogyan beteljesedjék az Írás” jellegű fordulatokat, pl. Mt 1,22), mint autoritásokat felsorakoztató általános retorikai fogás, a magas műveltségi aspirációk megmutatásának vélhető szándékával.

A sorszámozott tételeket a Legendában előforduló formában, de normalizált (nem középkorias) helyesírással adom meg, és pedig leginkább csak azon szavakat, amelyek szó szerinti vagy parafrázis idézetek, ha viszont szükséges, kissé tágabb szövegösszefüggéssel. Ezt követi a rövidebb-hosszabb elemzés. A bibliai és liturgikus rövidítésekhez ld. a *Missale Strigoniense 1484* új kiadásának indexeit; elsősorban ennek szentírási indexeire alapozom (a rövidség kedvéért hivatkozás nélkül) a hazai miserendre vonatkozó kijelentéseimet is.¹⁰

⁸ Itt köszönöm meg FÖLDVÁRY Miklós István értékes tanácsait. Ld. még vonatkozó tanulmányait: „A magyarországi zsolozsma-lekcionárium temporáléjának jellegzetességei I.”, *Magyar Egyházzene* XVI (2008/2009) 143–154, 2. rész: „... II. Esztergom”, Uő: *uo.* 423–440. Az európai összehasonlító adatok jelenleg legteljesebb digitális lelőhelye (usuarium.elte.hu): USUARIUM: A Digital Library and Database for the Study of Latin Liturgical History in the Middle Ages and Early Modern Period (szerk. FÖLDVÁRY Miklós István és mások. Eötvös Loránd Tudományegyetem, Vallástudományi Központ, Liturgiátörténeti Kutatócsoport, Budapest, 2015-től).

⁹ Ahogy a zsidó vallásban a Tóra minden más könyvnél fontosabb s jelentőségben csak utána következnek a zsoltárok, éves felolvasási rendben pedig a haftarák perikópái és egyes ünnepek „tekercsei”, végül a többi könyv, úgy a kereszténységben is mindent megelőző fontosságban a négy evangélium, majd (az imaórák és az énekek legfontosabb szövegeiként) a zsoltárok és azután az apostoli levelek és a perikopális olvasás szövegei következnek, s utánuk a maradék.

¹⁰ Ed. Blasius [Balázs] DÉRI. *Argumentum* Kiadó, Budapest 2009. (Monumenta Ritualia Hungarica) Indices 1skk. Az egyes miseperikópák európai időbeli elterjedtségének igazolására szintén terjedelmi okokból, de elvi megfontolásból sem hivatkozom tételesen Antoine CHAVASSE egyébként kiváló segédkönyvére: *Les lectionnaires Romaines de la messe au VIIe au VIIIe siècle*. Éditions Universitaires, Fribourg Suisse 1993. Tom. I–II. (Spicilegium Friburgensis Subsidia, 21–22)

1.

1. **coronam vitae** (c. 3, p. 379):¹¹ a mindössze kétszavas állandósult kifejezés ('az élet koronája') nem csak Jc 1,12-ben,¹² hanem Ap 2,10-ben is megvan. Még akkor sem kötném föltétlenül egy adott szöveghelyhez, ha a vértanúk (mint Adalbert és György) ünnepeinek gyakori lekciónak való (Jc 1,2–12 *Omne gaudium existimate*) s legendánkban (c. 5, p. 381) Adalbertre vonatkozóan is olvasható a *cum palma martyrii coronatus est* fordulat, továbbá ha a legenda kezdőmondata Jc 1,17–21-ből való is. Ez a birtokosjelzős szerkezet egyszerűen a keresztény szókincs része. Ráadásul a *Stephanus* név etimologikus értelme miatt (ld. *Stephanus quippe Graece, coronatus sonat Latine*, és *corona beatitudinis semper permanentis redimere*, c. 5, p. 381) a *corona* szó Szent Istvánra vonatkoztatva is természetesen gyakran megjelenik, nem kell konkrét szöveghelyhez kötni.

2. **susceptor eius** (c. 5, p. 380). A *susceptor* 14 előfordulással jellegzetesen zsoldári szó (Ps 3,4; 17,3; 41,10 stb.); ehelyütt inkább csak a biblikus hatást kelthető nyelvezet része, semmint hogy adott zsoldárhelyhez kellene kapcsolni.¹³

3. **plenus dierum** (c. 5, p. 381). A héberes kifejezés Gn 25,8-ben s más ószövetségi helyeken megtalálható (35:29, 1Chr 23:1, 29:28, 2Chr 24,15, Job 42,16).

4. **viduas et orphanos** (c. 9, p. 384), **viduis et orphanis** (c. 12, p. 388), **peregrinis, viduis, orphanis** (c. 15, p. 391). Biblikusnak hallanánk az „özvegyek és árvák” fordulatot is, de meg kell jegyezni, hogy a latin Bibliában ennek szokásosan a *pupilli et viduae* (pl. Ps 67,6, 108,9, Jc 1,27) felel meg. Így a szegények iránti irgalmasság legendabeli helyeinek párhuzama —nyelvileg s talán nem csak úgy!— sokkal inkább VII. Gergely pápának 1081-ben Adelheidhoz, László feleségéhez írott levelében a „pauperes orphanos viduas ... defendere” és ugyanazon pápa Szent Lászlóhoz írt 1079-es levelében a „viduas et orphanos et peregrinos ... tueri” szöveghely.¹⁴

¹¹ Az idézés rövidített feloldása: *Leg. Steph. maior* c. 3. (SRH II p. 379). Kiadás: *Legenda Sancti Stephani regis maior et minor, atque legenda ab Hartvico episcopo conscripta*. Praefata est, textum recensuit, annotationibus instruxit Emma BARTONIEK. In Emericus Szentpétery (ed.): *Scriptores rerum Hungaricarum tempore ducum regumque stirpis Arpadianae gestarum*. (SRH). Vol. I. Budapestini 1937. 377–392. A továbbiakban a fejezetszámot és az SRH lapszámát tüntetem föl helymegjelöléssel.

¹² SRH II p. 379. in margine (a továbbiakban: in marg.). Az *Árpád-kori legendák és intelmek*. Vál., bev., jz., szöveggondozás: ÉRSZEGI Géza. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1983. (a továbbiakban: *Áli*) sem tünteti föl. (A párhuzamos bibliai helyek vonatkozásában csak erre a két elterjedt műre: szövegkiadásra, ill. fordításra hivatkozom.)

¹³ Az SRH II apparátusában (s ha az előzőben nincsenek feltüntetve, akkor az *Áli* jegyzeteiben) megadott párhuzamos bibliai helyeket jelzem, mivel ezek általánosan használt források. Ha ilyen adat nincs feltüntetve egy adott tételnél, akkor az azonosítás valószínűleg saját eredményem, de mert nem volt még lehetőségem az összes lehetséges kiadás és fordítás, ill. szakirodalmi utalás ilyen szempontú tüzetes végigbongészésére, előfordulhat, hogy mások már előttem megállapították a szövegháttérrel. Ez esetben: KÖRMENDI Tamás: „Szent István király nagyobb legendájának nyelvezete”, *Fons* X (2003) 1. szám (65–118) 82–83.

¹⁴ Ld. róluk mint a Szent László-legenda háttérszövegeiről: KERTÉSZ Balázs: „Krónikáink Szent László-ábrázolásának forrásaihoz”, *Magyar Könyvszemle* CXXII (2006) 255–257, különösen 255–256.

5. **Christum in membris suis consolari** (c. 12, p. 387). A páli levelek teológiája nyomán túl gyakran fordul elő keresztény szövegekben a „Krisztus a test, tagjai a hívők” metafora ahhoz, hogy egyetlen „in membris suis” szó szerkezetet kifejezetten idézetnek tartsunk.¹⁵ Végül:

6. **manus et cor levans ad aethera** (c. 14, p. 390): az eskügesztust kifejező *manum ad caelum levare* kifejezés egy változatának, parafrázis hebraizmusnak tűnik, vö. Dt 32,40 (levabo ad caelum manum meam), 2Chr 6,13, Ap 10,5.

2

Idézésre utaló bármely bevezető formula, kifejezés nélkül állnak az alábbi, néhány szavas, de egyértelmű szöveggháttérük miatt bátran azonosítható, s ami irodalmi értéküket illeti: mindig szellemesen átfogalmazott (erre utal a cf jelzés) idézetek. Liturgikus felolvasásuk vagy éneklésük nem egyértelmű:

7. **manus pollutas humano sanguine** (c. 3, p. 379): cf Is 59,3¹⁶ (manus enim vestrae pollutae sunt sanguine).

8. **propter ... fidei non fictae profectum** (c. 4, p. 380): cf 2T 1,5¹⁷ (fidei, quae est in te non ficta); szintén ebből parafrázis néhány mondattal korábban (c. 3, p. 380): „non fictum cordis fidelis assensum”.

9. **Si pastoris culpa, quod meretur, ipse luat, insontibus parce, precor, ovis** (c. 14, p. 390): cf 2Rg (= 2Sm) 24,17 (Ego sum, qui peccavi, ... isti, qui oves sunt, quid fecerunt? Vertatur ... manus tua contra me). Dávid történetének rokon volta miatt (a csak egyszavas egyezés ellenére is) föltételezhető¹⁸ valamiféle távoli szövegátvitel a Szent István szájába adott, retorikai erudícióról és talán antik reminiscenciáról is tanúskodó fohászból.¹⁹ (Ha a szöveg bibliaparafrázis, és ha az alapszöveget mégis a liturgia közvetítette, mégpedig matutinum-olvasmány, az a pünkösdi utáni kb. 4. hétre, a Historia Regum [HistReg] idejére eshetett. De szóba jöhet a Benedek-regula 2,7, 64,18 etc. is.)

A következők idézet voltára bevezető fordulatok utalnak:

10. **constat apostolicum illud impletum, quod legitur: Quoniam per multas tribulationes oportet [nos] intrare in regnum Dei** (c. 15, p. 390): Act 14,21²⁰

¹⁵ Ld. *Áli* 196 (35. jz.: 1K 6,15, E 5,30). Ld. még R 12,4, 1K 12,18skk.

¹⁶ Ld. *Áli* 193 (9. jz.). Éppen ezért kizárt, hogy középkori hexameteres vers lenne az idézet forrása: „Ezt a néhány mondatot Tóth Zoltán egy ismeretlen forrásból vett hexameteres vers romlott maradványainak vélte, s rekonstrukciójukra is kísérletet tett”: KÖRMENDI (13. jz.) 114, 116.

¹⁷ Ld. SRH II 380. in marg. (Nem jelzi a parafrázisát.)

¹⁸ Ld. SRH II 390: tévesen a 2. jegyzetbe került a bibliai hely adata. (Csak a retorikus idézet *novellam plantationem* kifejezésére vonatkozik az 1. jz. „Ps. 143,12” jelzése.)

¹⁹ Ide tartozik az egészen antikosan ható „parce, precor” alliteráció, amelyet a tibullusi első előfordulás után Ovidiusnál 12-szer találunk, ld. Richard F. THOMAS kommentárját Horatius IV,1,2-höz (parce, precor, precor): *Horace Odes Book IV and Carmen saeculare*. Cambridge University Press, Cambridge etc. 2011. 88. Cambridge Greek and Latin Classics.

²⁰ A Vulgata számozása szerint. Ld. SRH II 390. in marg.

szövege (Quoniam ... Dei) pontos; a *nos* hiánya (melyet a későbbi kódexek pótolnak is) több okra vezethető vissza: nekünk ismeretlen bibliaszövegből éppen úgy eredhet, mint apró, tudatos szerzői módosításból. Nem szükséges a cf jelzés a forrás megadásakor.

11. **sciens ... scriptum: Non est prudentia, non sapientia, non consilium contra Dominum** (c. 15, p. 391). Egyelőre úgy tűnik, hogy a legenda szerzője módosította (éspedig írói szándékkal) a Prv 21,30²¹ szövegét (Non est sapientia, non est prudentia, non est consilium contra Dominum); az enyhe parafrázis ismét tömörítés, nem az emlékezet „hibája”!

Nincs kizárva a liturgikus közvetítés sem: a pünkösöd utáni 10. héten, a Historia Sapientiae keretében akár fölolvashatták ezt a szöveget is, bár a későbbi források nem erre mutatnak. Az adat rövidítése: cf Prv 21,30 (HistSap)

Ugyanez vonatkozik az e csoportba soroltam utolsó idézetre, amely meg-egyezik a Prv 14,13 szöveghellyel,²² s talán feltüntethető mellette: (HistSap):

12. **recolens scriptum: Risus dolore miscebitur et extrema gaudii luctus occupat** (c. 16, p. 392).

3

A *Legenda maior* kezdősora feltűnő, egyértelmű liturgikus-biblikus idézet:

13. **Omne datum optimum et omne donum perfectum desursum est, descendens a Patre luminum** (c. 1, p. 377): szó szerinti idézet, a húsvét utáni negyedik vasárnap lekiójának (lc) kezdete. Helyes jelölése a liturgikus használat feltüntetésével: Jc 1,17²³ (Jc 1,17–27 *Omne datum optimum*,²⁴ lc P/d4).

14. **imaginis suae dignitate creando** (c. 1, p. 377): az *imago* (vagy a *similitudo*) és a *creo* szavak valamilyen nyelvtani alakjának egymáshoz közeli előfordulása végső soron mindig is a Gn 1,26–27-re utal (*Faciamus hominem ad imaginem et similitudinem nostram*, és *creavit Deus hominem ad imaginem suam*). S bár ez az ember teremtéséről való beszéd állandó eleme, —az istenképűség dogmatikai tételének bibliai alapja—, a húsvéti vigília első olvasmányában hangsúlyt kap: cf Gn 1,26–27²⁵ (Gn 1,1–2,2 *In principio creavit Deus*, lc S Sabb); de még inkább a HistGen ciklus hetvenedvasárnapi kezdetén (az ehhez tartozó sok énektétellel.)

15. **paterni regni coheredem fieri** (c. 1, p. 377): bár csak egy szóra terjed ki az idézés (coheredes) —cf R 8,17 (R 8,12–17 *Debitores sumus*, lc Pent/d8)—, egyértelműsíti az utalást a Credo-parafrázist kisvártatva keretező másik, két-szavas idézet (adoptionis filiorum) ugyanazon perikópából:

16. **in filios adoptionis** (c. 1, p. 377). Ennek jelzése: cf R 8,15²⁶ (R 8,12–17 *Debitores sumus*, lc Pent/d8).

²¹ Ld. SRH II 391. in marg. (Nem jelzi a parafrázálást.)

²² Ld. SRH II 392. in marg.

²³ Ld. SRH II 377. in marg. tévesen: „Iac. 1,27”.

²⁴ A perikópákra a középkori szokást követve a szövegkezdetükkel is utalunk.

²⁵ Ld. SRH II 377. 1. jz.: „I. Moses 1,27. Félrevezető viszont: E 4,23–24, Áli 192 (2. jz.)

²⁶ Ld. SRH II 377. 4. jz. A *filius* + gen. (elvont szó) héberes szerkezetek példái: 20, 23, 28.

A prológus színvonalas Credo-parafrázist²⁷ rejt. (A Credo bibliai alapszövegei annak részét képezik, így itt nem kapnak külön tételsorszámot sem.²⁸) A Szentlélekről szóló hitcikkely után a Lélek kiárasztása idéződik föl a pünkösdi mise lektórából (Act 2,1–11 *Dum complerentur*, lc Pent) vett versekkel (cf Act 2,2–4).²⁹

17. **Spiritum Sanctum ... mirabili sonitu vehementis adventus transfudit (sc. Filius in discipulos), qui linguis in igneis apparens eos omnium linguarum scientia divites effecit** (c. 1, p. 377–378). A *mirabili* szót folytató *miraculorum ... potentia*,³⁰ *virtute dominica mirificavit* (vö. Act 2,43: *prodigia et signa*) egy parádés hármas figura etymologicát hoz létre.

18. **evangelicae predicationis functa legatione totum mundum ... perlustraverunt (sc. apostoli)** (c. 1, p. 378): cf Mc 16,15³¹ (*euntes in mundum universum praedicate evangelium*) áldozócsüdtörtök (Mennybemenetel), ill. egy vers elhagyásával Apostolok Oszlása evangéliumából (Mc 16,14–20 *Recumbentibus undecim discipulis*, ev Asc; Mc 16,15–20 *Euntes in mundum*, ev Divisio app).

19. **divini semina verbi spargendo** (c. 1, p. 378), **evangelici seminis** (c. 7, p. 382), **centuplicatae retributionis bravio** (c. 16, p. 392): a magvető példázata szinoptikus változatai közül Hatvanadvasárnap evangéliuma (L 8,4–15 *Cum turba plurima conveniret ad Iesum*, ev D60) szolgál háttérül a parafrázisnak: cf L 8,11 (*semen est verbum Dei*), ill. 8,8 (*fructum centuplum*).

20. **filios perditionis** (c. 2, p. 378): forrása (*filii perditionis*, Júdásról) cf J 17,12³² (J 17,1–26 *Sublevatis oculis Iesus/ Iesus oculis*, ev Qu/h5/sb, vig Asc).

21. **non dormit, neque dormitat** (c. 4, p. 380): cf Ps 120,4³³ (*non dormitabit, neque dormiet*); lehet Vetus Latina-változat is.³⁴ (A zsoltárok heti zsoltósmabeli használatát természetesnek véve itt s a következőkben nem jelölöm.)

22. **hostiam laudis oblaturam** [recte: *oblaturus*] (c. 4, p. 380): cf Ps 115,17 (*offeramus hostiam laudis*), idézi H 13,15³⁵ (H 13,9–16 *Doctrinis variis et peregrinis*, lc cc: a hitvallók közös miséjének lektórája).

²⁷ Az SRH II 377. 3. jz. teljesen érthetetlenül (talán az Intelmekre gondolva?) az Athanáz-hitvallás átírásának tartja. Helyesen: *Áli* 192 (3. jz.). — A prológus színvonalát még kiváló egykori tanítványomnál is pozitívabban ítélem meg: „Nézetünk szerint viszont a prológus éppen hogy a Nagyobb legenda viszonylag jól stilizált részlete, amelynek szerkezete imponálóan biztos kézzel rendezett.” KÖRMENDI (13. jz.) 113; véleményét (ifj.) Horváth Jánoshoz képest fogalmazta meg.

²⁸ Credo-parafrázis ez is: „*verum lumen, Deum et hominem verum crediderunt*” (c. 4, p. 380), cf „*Deum de Deo, lumen de lumine, Deum verum de Deo vero*”.

²⁹ Ld. SRH II 378. 1. jz. (Az 5. vers már nem tartozik az idézethez!)

³⁰ Ld. SRH II 378. 2. jz.: „Act. 3,1 et 5,1 sqq.”

³¹ SRH II 377. 3. jz. (bár a *spargendo* szó után van a jelzés). *Áli* 192 (6. jz.) párhuzamos helye, Mt 28,19 (Mt 28,16–20 *Undecim discipuli abierunt*, P/f6) nyelvileg távol áll, fölösleges feltüntetni. Nehéz azt vélnem, hogy a következő mondatban („*quidam partes et divisiones provinciarum ... ad Christianae religionis cultum perduxerunt*”) a *divisio* szó nincs kapcsolatban július 15. ünnepével!

³² Ld. SRH II 378. in marg. (Nem jelzi a parafrázeálást.)

³³ Ld. *Áli* 193 (10. jz.); a zsoltárok számozása (itt 121.) *Áli*-ban anakronisztikus; uo. 2–4. helyett 4!

³⁴ Ld. KÖRMENDI (13. jz.) 95 (81. jz.).

³⁵ Ld. SRH II 380. in marg. (Nem jelzi a parafrázeálást.)

23. **oboedientiae filium** (c. 4, p. 380): cf 1P 1,14³⁶ (filii oboedientiae). Péter első levelének matutínumi felolvasására a húsvét utáni negyedik héten kerülhetett sor (N Pasc/h4).

24. **Lux quippe, quae illuminat omnem hominem** (c. 4, p. 380): enyhe parafrázis (cf J 1,9:³⁷ lux vera, quae ...) a karácsonyi főmiséből (J 1,1–14 *In principio erat Verbum*, ev Nat ad summam missam), illetve minden mise végétével az oltárnál a pap által csendben mondott ún. utolsó evangéliumból.

25. **in novella plantatione** (c. 6, p. 381), **novellam plantationem** (c. 14, p. 390): cf Ps 143,12³⁸ (novellae plantationes), a szombati vesperás zsoltárából.

26. **adversarius totius bonitatis, ... diabolus** (c. 6, p. 381): cf 1P 5,8³⁹ (adversarius vester, diabolus), a pünkösöd utáni harmadik vasárnapról (1P 5,6–11 *Humiliamini*, lc Pent/d3) vagy a kompletórium előtti lc brevisből vett kifejezés.

27. **clerici spiritus [-u ?] paracliti [+ dono ?] compuncti** (c. 7, p. 382): cf R 11,8 (spiritum compunctionis); egyedi bibliai kifejezés átalakítása lehet vízkereszt utáni matutínumi lekióból (HistPaul).

28. **pacis ... filium** (c. 9, p. 384): cf L 10,6⁴⁰ (filius pacis), az evangelisták közös miséjének evangéliumából való héberes fordulat (L 10,1–7 *Designavit Dominus*, ev Lucas, evv).

29. **qui vidit, testimonium veritatis verborum nostrorum perhibet** (c. 10, pp. 385–386), cf J 19,35⁴¹ (qui vidit, testimonium perhibuit, et verum est testimonium eius), a nagypénteki passióból (J 18,1–19,42 *Egressus est Iesus cum discipulis suis*, Passio Parasc). Igen figyelemreméltó a bibliai *verum* szóból kiinduló, azt több mint ügyesen bővítő *veritatis verborum* szótagos alliteráció (ver-).

30. **gloria et honore** (c. 10, p. 386): nem könnyű megítélni, hogy a fordulat, rövidsége miatt, idézetnek minősül-e vagy csak egy bibliás flosculus (mely természetesen leginkább az alábbi zsoltári helyből ered). Mindenesetre a *Stephanus/corona* állandóan „belejátszik” az értelmezésbe, s így az igen gyakori liturgikus használatú⁴² Ps 8,6-ből (*gloria et honore coronasti eum*) való, liturgikus közvetítésű idézetnek is felfogható.

31. **caelestis thesauri** (c. 12, p. 387), **caelitus sibi datas facultates in aeternis thesauris permanentes** (c. 12, p. 388): cf Mt 6,20 (thesaurus in caelo) hamvazószerda miséjének evangéliumából (Mt 6,16–21 *Cum ieiunatis nolite fieri sicut hypocritae*, ev Cin); ld. még a *Thesaurizate vobis* kantikum-antifónát.

³⁶ Ld. *Áli* 193 (14. jz.).

³⁷ Ld. SRH II 380. in marg. (Nem jelzi a parafrázeálást.)

³⁸ Ld. SRH II 381. 6. jz., 390. 1. jz. (Az előbbi nem jelzi a parafrázeálást, az utóbbi igen.)

³⁹ Ld. SRH II 381. 7. jz.

⁴⁰ Ld. *Áli* 195 (25. jz.). (Helyesen: cf L 10,6.)

⁴¹ Ld. SRH II 386. 1. jz.

⁴² Mindenekelőtt a teljes zsoltár recitálva a Psalterium része, mise-énektételként pedig Ps 8,6–7 versei a vértanúk közös miséjének introitusa, graduáléja, Allelujája, offertórium (ez utóbbi kiemelkedő szentek miséjében is). A *gloria et honore coronasti* fordulat megvan Szent István király, Vencel és Adalbert orációjában is. (Teológiaiag igen fontos újszövetségi helyen is megtalálható a teljes vers — zsoltáridézetként: H 2,7.9.)

32. **qui dedit, abstulit** (c. 15, p. 390): cf Job 1,21⁴³ (Dominus dedit, Dominus abstulit), tömörítéssel, szeptemberi matutínumi olvasmányból (Hist Job).

33. **ante tribunal Christi** (c. 16, p. 392): pontosan átvett kifejezés (2K 5,10) vízkereszt utáni matutínum-olvasmányból (HistPaul).

34. **in iustitia sanctitatis coram ipso omnibus diebus vitae suae** (c. 16, p. 392): cf L 1,75⁴⁴ (in sanctitatis iustitia coram ipso omnibus diebus nostris) a mindennapi laudeskantikum (L 1, 68–79 *Benedictus*, L) szellemes parafrázisa.

A következők idézet voltára bevezető fordulatok utalnak:

35. **secundum dictum Salvatoris ...: Beati pacifici, quoniam filii Dei vocabuntur** (c. 2, p. 379): Mt 5,9⁴⁵ Mindenszentek és a vértanúk közös miséje evangéliumából (Mt 5,1–12 *Videns turbas Iesus ascendit*, ev Omnes ss, mm).

36. **prophetae dicentis: Gentium populus, qui ambulabat in tenebris, vidit lucem magnam** (c. 4, p. 380): Is 9,2⁴⁶ a karácsonyi első („éjféli”) miséből (Is 9,2.6–7 *Populus gentium* [G. p.], lc Nat in galli cantu); a matutínum 1. leckéje is.

37. **secundum prophetam, antequam in utero conciperetur, novit Dominus** (sc. principis filium) (c. 5, p. 380):⁴⁷ cf Jr 1,5, Keresztelő Szent János vigliamiséjének olvasmánya (Jr 1,4–10 *Factum est verbum Domini ... priusquam*, lc vig Ioannis Bapt) öntudatlanul vagy tudatosan kontaminálva az újévi mise evangéliumával (L 2,21 *Postquam consummati sunt dies octo*, ev Circumcisio).

38. **ut suos et aliorum pedes secundum evangelicum lavet** (c. 7, p. 383): cf J 13,4⁴⁸ a nagycsütörtöki mise evangéliumából (J 13,1–15 *Ante diem festum Paschae*, ev Cena Dni) és a lábmosási szertartásból (ev, és ott antifóna is).

39. **secundum apostolum: Omnibus omnia factus, ut omnes lucrifaceret** (c. 9, p. 385):⁴⁹ cf 1K 9,22 (ut infirmos lucrifacerem. Omnibus omnia factus sum, ut omnes facerem salvos); vízkereszt utáni matutínum-lekcióból (HistPaul).

40. **Legimus in prophetia de apostolis scriptum, quod: In omnem terram exivit sonus eorum, et cetera** (c. 11, p. 386): Ps 18,5;⁵⁰ az apostolokra való értelmezés az apostolok miséjének graduále, Alleluja, offertórium (ez az Apostolok Oszlásánál is) tételeiből és a zsoltosmából is világos volt a középkorban.

41. **quod (sc. principium) ex evangelio fideli pectoris contemplatus est visu per veritatis ipsius testimonium dicentis: Beati misericordes, quoniam ipsi misericordiam consequentur** (c. 12, p. 387): Mt 5,7;⁵¹ a perikópát ld. a 35. tételnél.

⁴³ Ld. *Áli* 197 (45. jz.).

⁴⁴ Ld. SRH II 392. in marg. (Nem jelzi a parafrázeálást.)

⁴⁵ Ld. SRH II 379. in marg.

⁴⁶ Ld. SRH II 380. in marg. (A *Populus gentium*/*Gentium populus* változatokra itt nem térünk ki.)

⁴⁷ SRH II 380. 3. jz., csak „Jer. 1,5”. KÖRMENDI Tamást (13. jz.) 104 (98. jz.) részben pontosítva: a „novit Dominus” csak a Jeremiás-helyből (novi te) eredhet; kontaminálva az ismertebb evangéliumi szakasszal: priusquam te formarem in utero, novi te + priusquam in utero conciperetur.

⁴⁸ Ld. SRH II 383. 2. jz.

⁴⁹ Ld. SRH II 385. in marg. (Nem jelzi a parafrázeálást.)

⁵⁰ Ld. SRH II 386. in marg. („Rom 10,18” mint idézet fölösleges.)

⁵¹ Ld. SRH II 387. in marg.

42. **in alio loco: Date et dabitur vobis** (c. 12, p. 387): L 6,38,⁵² a pünkösdi utáni negyedik vasárnap miséjéből (L 6,36–42 *Estote misericordes*, ev Pent/d4).

43. **dicens: Capillus de capite vestro non peribit** (c. 12, p. 388): L 21,18,⁵³ vértanúk közös miséjéből (L 21,9–19 *Cum audieritis proelia et seditiones*, ev mm).

44. **in libro Sapientiae:**⁵⁴ **Quos diligit Deus, castigat, et pater flagellat filium, quem recipit** (c. 15, p. 390): az alapszöveg (Quem enim diligit Dominus, castigat, flagellat autem omnem filium, quem recipit) enyhe parafrazeálásának oka stilisztikai lehet: a tömörítés. Ha cf H 12,6 (=Prv 3,12 LXX),⁵⁵ akkor nem liturgikus alkalmazásból ered; vagy egy valószínű liturgikus alkalmazás szerint: Prv 3,12 LXX (=H 12,6) (HistSap).

*

A Nagyobbik Legenda bibliaidézeteinek újravizsgálata (kis részben megrostálása és némi kiegészítése) azt mutatta meg, hogy döntő többségüket, és pedig nagyon sok „testes” és nagyon sok (szinte) szó szerinti (13–44, de talán 11–12 is) idézetet nagy valószínűséggel jól ismert liturgikus olvasmányok vagy énekek⁵⁶ közvetítették mind az íróknak, mind középkori olvasóinak. Ezt az alapanyagot a parafrazeálás irodalmi technikája szempontjából is ki lehet és ki kell majd értékelni, túl a közben tett szórványos stilisztikai megjegyzéseken.⁵⁷

Ma már nem írnék kérdőjelet a most szándékkal kihagyott 45. tételt (c. 12, p. 387) elemző tanulmányom címének végére.⁵⁸ Bizonyos, hogy Hartvik is rájött: nagybőjti responzóriumot rejtett el szövegében a legenda jó tollú írója.

⁵² Ld. SRH II 387. in marg.

⁵³ Ld. SRH II 388. in marg.

⁵⁴ A H idézete nem a szűkebb értelemben vett Bölcsesség könyvéből (Liber Sapientiae), hanem a liturgikus terminológia szerinti Bölcsesség könyvéből (azaz a bibliai bölcsességi irodalom korpuszához tartozó könyvekből), ez esetben a Példabeszédekéből származik.

⁵⁵ Ld. SRH II 390. in marg., nem jelzi a parafrazeálást. A Prv 3,12 utalása megtévesztően lejjebb csúszott a margón, ráadásul (a H 12,6 mellett) mint valami párhuzam feltüntetése (így, pontatlanul) megtévesztő (Áli 197 (44. jz.) is pontatlan), még ha a Nagyobb Legenda szerzője is a *Liber Sapientiae*-ra hivatkozik: joggal, mert a szöveg az Újtestamentumban végső soron Prv 3,12, csakhogy a Septuaginta szerinti változatban. Tehát: 1) a Zsidókhoz írt levél adott helyének eredeti görög szövege (s így annak latin fordítása) nem közvetlenül a héber szövegből származik, hanem a Septuagintából való átvétel. 2) Jeromos héberből való fordításában a Prv 3,12: quem enim diligit Dominus corripit, et quasi pater in filio complacet sibi. Eszerint világos, hogy a legendaszerző a Zsidókhoz írt levelet idézi; ekkor a helyes jelölés: H 12,6 (=Prv 3,12 LXX). Ám a jelzett Prv-hely a Historia Sapientiae olvasása során a XI. században (mint ahogy forrásaink szerint a későbbi rövidítések után is) minden bizonnyal sora került (pl. a XIII. századi esztergomi, „strahovi”, *Breviarium notatum Strigoniense*-ben Pent/H9/f5, 256^v), és pedig (az előbbi forrás szerint) a jeromoszi (héberből való) fordításban. Azonban egyáltalán nem kizárt, hogy a legendaíró az újtestamentumi (rögzült) szöveghez „igazította” (akár „emlékezetből”) az ótestamentumit.

⁵⁶ Egy ebben a formában nem bibliai, de biblikus himnuszidézete eddig észrevétlen maradt: Lux lucis invisibilis Christus est (c. 4, p. 380): az első három szó pontosan a Rabanus Maurusnak tulajdonított mindenszenteki *lesu salvator saeculi* himnusz harmadik sora.

⁵⁷ Bizonyval finomítani lehet valamelyest KÖRMENDI (13. jz.) 95. alapján helyes összegzését.

⁵⁸ „Egy nagybőjti responzorium szövege legendáinkban?”, *Magyar Egyházzene* XVIII (2010/2011) 363–366.